

Галина Орендарчук, Олеся Розумович

ПРОБЛЕМА ІСТИНИ В СИСТЕМІ СУЧАСНИХ СВІТОГЛЯДНИХ ОРІЄНТИРІВ

Своє індивідуальне буття кожна людина формує, керуючись певною системою особистісних цінностей, вибір яких здійснюється на основі життєвого досвіду конкретної особистості. Саме тому ціннісно-орієнтаційні позиції людей надзвичайно індивідуальні. Кожна людина вибирає свої форми самовизначення, по-своєму відповідає на питання, які виникають в процесі побудови нею свого життєвого світу, в процесі освоєння соціально-культурного змісту навколишньої дійсності. А оскільки в процесі формування свого особистісного життєвого простору передбачається необхідність вибору і відповідальності за нього, то виникає проблема істини, але не стільки в пізнавальному, скільки в екзистенціальному плані. Що вважати істинним у власних вчинках і намірах? Як вибрати і побудувати свою життєву дорогу, щоб вона стала істиною? Що означає: "жити за істинною"?

Ще зовсім недавно вважалося, що система освіти і виховання мусить давати і дає чіткі орієнтири для ясного і чіткого усвідомлення "прозорих ситуацій", в які людина потрапляє в процесі побудови свого індивідуального буття. Але світ створений таким чином, що людина і людство існують в системі "неповного знання", а в повсякденному житті ми маємо справу із системами, які для нас "непрозорі". Плюралістичність світу, множинність форм матеріального буття вимагають, відповідно, і плюралістичності, неоднозначності бачення світу і орієнтації в ньому – тобто, актуалізується проблема істини в її власне філософському сенсі, через "переломлення" її крізь особистий життєвий досвід.

До недавнього часу суть філософії в нашій дослідницькій літературі зводилась, в основному, до гносеології та методології науки, а, відповідно, і проблема істини трактувалась виключно в зв'язку з пізнавальною сферою людської життєдіяльності. Витоки класичної концепції істини виходять із античної філософії. Перші спроби її теоретичного осмислення були зроблені Платоном і Арістотелем. Платону належить наступна характеристика поняття істини: "... той, хто говорить про речі у відповідності з тим, якими вони є, говорить істину, а той, хто говорить про них інакше, — говорить неправду..." [1: 417]. Аналогічно характеризує поняття істини і Арістотель у своїй "Метафізиці": "... говорити про суще, що його нема, чи про не суще, що воно є, — означає говорити хибне; а говорити, що суще є і не суще є, — означає говорити істинне"

[2: 141]. Виникнувши в античний період, класична концепція істини стала домінуючою в теорії пізнання.

Не піддаючи сумніву важливість методологічно-гносеологічних досліджень, варто зауважити що не слід зводити до них всю філософію, оскільки в дійсності вони виступають тільки як засіб вирішення фундаментальних філософсько-світоглядних питань, які фокусуються в проблемі життя і смерті людини і людства.

Поширена інтерпретація філософії лише як методології науки і розуміння істини виключно в її теоретико-пізнавальному плані надзвичайно звужує і спрощує проблему істини. Прагнення розуміти істину як незалежну "ні від людини, ні від людства" приводить до вихолощення її гуманістичного змісту. Тим більше, будь-яке пізнання, в тому числі і наукове, теж опосередковане людськими потребами та інтересами. Має значення також використання певної системи вимірювальних приладів, способів описування результатів дослідів, систем відліку і т.п. Отже, існує потреба дещо по-іншому переосмислити проблему філософської і наукової істини, звертаючи увагу на її гуманістичний зміст, плюралізм, на деякі спільні характеристики істини філософської та істини наукової.

Варто звернутися до історико-філософської традиції, щоб переконатися, що вже з самого початку виникнення філософії поряд з інтерпретацією істини в теоретико-пізнавальному плані спостерігається прагнення розуміти істину в її екзистенціальному, життєвому сенсі. Причому, звертається увага на поліфонічну форму існування істини, на обов'язковість діалогізму для прийняття рішень.

Так, Піфагор підкреслював, що істину прагнуть відкрити мудреці: "... философы стремятся до единой только истины" [3: 334] і не хочуть бути ні рабами слави, ні рабами багатства. Він наголошує, що ніхто не може стати володарем істини, ніхто не може повністю оволодіти нею. Піфагор вважав, що філософи є не втіленням мудрості, а тільки "любомудрами", любителями, які прагнуть до пізнання істини як до неосяжної цілі.

Геракліт говорив, що істинним є знання особливого виду – "єдиного у всьому", відмінного від знання про окремі речі, знання, яке допомагає зрозуміти світ як цілісний і єдиний в своїй основі – тобто, знання всезагального.

Одним з перших, хто звернув увагу на розуміння істини в її екзистенціальному, а не тільки пізнавальному плані, були софісти. Вони вважали, що істинним є те знання, яке допомагає людині відстояти її інтереси, довести те, що вона вважає необхідним, правильним, вигідним. Істинне знання софісти ототожнювали з мудрістю, із вмінням переконувати і спростовувати. Знання і вміння такого роду необхідні були жителям Афін для участі в зборах, судових засіданнях, дискусіях. Істина трактувалась софістами частково в дусі філософського скептицизму, а частково в плані визнання можливої істинності сприйнять, уявлень і суджень, які суперечать одне одному. Софісти часто піддавали сумніву і спростовували здавалось би незмінні істини і обґрунтовували зовсім незвичні погляди. Своїми теоріями, в яких спростовувались здавалось би незаперечні істини, софісти сприяли розвитку логічного мислення, гнучкості понять. Логічне доведення вважалось основною властивістю істини. Універсальна гнучкість понять, що проявилась вперше у філософії софістів, носила яскраво виражений суб'єктивний характер. Софісти проповідували думку, що докази, доведення можна знайти для чого завгодно.

Сократ підкреслював, що мудрий не той, хто самовдоволено вважає, що володіє вічною, абсолютною істиною. Він говорив, що істину можна здобути лише у безпосередньому контакті з іншими людьми – в діалозі, полеміці. Вмілою постановкою питань своїм співрозмовникам Сократ демонстрував суперечності їхньої позиції, котрі неможливо було побачити очима буденного мислення. Він вважав своїм обов'язком заставити засумніватися в своїх поглядах тих, хто претендує на кінцеву істину. Відомий мудрець принципово не записував свої думки, вважаючи дійсною сферою існування справжньої мудрості живу бесіду з опонентами, діалог, дискусію. Він підкреслював, що кожна людина може його чомусь навчити, оскільки кожен з нас "ховає" в собі істину про людину.

В платонівських діалогах також зустрічаються різні, навіть протилежні позиції і точки зору на одні і ті ж самі питання. Причому, жоден з діалогів не завершується висновком про те, що правильною є саме ця точка зору, а не інша. Після закінчення бесіди учасники її не обов'язково змінюють свої погляди, але одночасно вони збагачуються іншими думками. Отже, Платон хотів підкреслити, що природним станом істини є її плюралістичність, поліфонія, діалогізм. "Истина общительна по своей природе" – читаємо пізніше підтвердження платонівських думок у Фейєрбаха. Вона народжується і живе тільки в постійному діалозі різних точок зору.

В період розкладу античного суспільства проблема мудрості, істини, співвідношення теоретичного і практичного розуму знову виступила на перший план у вченнях стоїцизму, скептицизму, епікуреїзму. Філософи цієї епохи заявляли, що істинними є такі знання, які вчать нас правильно жити, допомагають особистості звільнитись від страждань, які можна попередити. Істина для представників цих вчень – це не стільки ідеал знання, скільки правильний спосіб життя, який звільняє особистість від страждань; це існування "у відповідності з природою". Саме елліністична філософія вперше проголошує принцип: істина сама по собі не має цінності, вона необхідна лише для того, щоб жити, щоб зрозуміти, що життя – це не життя для завтрашнього дня, воно – для цього дня, в якому ми живемо.

Таким чином, вже в давньогрецькій філософії істина проявляє екзистенціальний характер. Істинними вважаються знання, які вчать нас розуміти оточуючих і бути самому зрозумілим для інших, розібратись, чий життєвий шлях є істинним, а чий – хибним, що вважати істинним у власних діях і у вчинках оточуючих. Грецькі мудреці підкреслювали, що специфікою філософської істини є те, що вона глибоко особистісна, бо це істина переконання і впливає вона з індивідуального життєвого досвіду людини.

Не маючи можливості детально розглянути всі інтерпретації проблеми істини, які існували в історико-філософській традиції, варто зауважити, що старий матеріалізм свідченням істинності знання вважав найбільш повну міру його об'єктивності. Для того, щоб досягти високої міри об'єктивності відображення, з його змісту прагнули максимально вилучити суб'єктивні моменти, під якими розумілося все те у змісті відображення, що має своїм джерелом пізнаючого суб'єкта. Повною мірою раціональний момент тут є, адже той чи інший емоційний стан, індивідуальні особливості будови органів чуття, вплив на результати відображення лабораторних приладів і установок тощо здатні справляти негативний вплив на результати пізнання.

Проте абсолютне протиставлення об'єктивному суб'єктивного як виключно "руйнівного" відносно адекватності відображення чинника є принципово неправильним. Адже за своєю природою суб'єктивне в пізнанні – це не тільки (і не стільки) "перешкоди" і "деформації", що їх спричиняє суб'єкт у процесі пізнання (до речі, об'єкт не меншою мірою здатен на аналогічний "спотворюючий" адекватність відображення вплив), а скільки сама основа пізнавального процесу – практика.

Розглянемо також кантівське розуміння істини, оскільки Кант вперше в історії філософії звернув увагу на залежність результату пізнання від суб'єкта пізнання. Через те, що об'єкти пізнання пізнаються "від нас", а не "із себе", тобто суб'єктами пізнання є різні індивіди, то й істина про будь-який об'єкт пізнання, пізнаний "від нас", повинна розумітись, як істина відносна. Абсолютною істиною є відображення такого об'єкта пізнання, який яким-небудь суб'єктом пізнаний "в собі". А таке пізнання принципово можливе лише тоді, коли не існує протиставлення об'єкта і суб'єкта пізнання, коли суб'єкт пізнання ототожнюється з об'єктом. Через це істина про окремих об'єкт пізнання доступна для нас лише в її відносному варіанті. При пізнанні окремого об'єкта може існувати кілька варіантів істин – особистісних, індивідуальних різновидностей однієї окремої відносної істини. Індивідуальність суб'єкта приносить в уявлення про об'єкт пізнання дещо стороннє, суто людське. При цьому об'єкти пізнання малих (в порівнянні з суб'єктом) масштабів відобразяться в свідомості "споріднених суб'єктів" майже ідентично. Якраз спорідненість, схожість багатьох суб'єктів між собою обумовлює те, що подібні і їхні особисті варіанти тієї чи іншої істини. Якби це було не так, то люди ні в

чому не змогли б зрозуміти один одного. Коли б ці кантівські думки були засвоєні людьми, то тоді ні в кого не було б претензій на абсолютну істинність своєї точки зору, своєї позиції, свого вчення. Кантівські погляди стали основою для формування сучасної концепції наукової істини. Довгий час вважалося, що для науки головним завданням є отримання об'єктивного знання, відображення світу самого по собі, незалежно від того, як до нього ставиться людина. Наукова істина має загальний, примусово-обов'язковий характер. У філософії ж якраз суб'єктивне начало відіграє особливу роль. Для філософської істини іманентним є стан плюралізму, множинності, що зв'язано з характерним для філософії "пристрасно-людським" освоєнням світу, з унікальністю індивідуального життєвого досвіду, неповторністю і своєрідністю особистості творця. Для філософської істини характерною є її залежність від людини, і жодне філософське вчення не може претендувати на володіння єдиною обов'язковою для всіх істиною. І тільки наука як певне "безсуб'єктивне бачення світу" здатне адекватно відтворити істину, бо в науці світ відображається об'єктивно, незалежно від людських потреб та інтересів. Але наскільки вірним є розуміння науки як "безсуб'єктивного" освоєння світу?

Виявляється, що таке традиційне трактування наукової істини і її відмінності від філософської істини можливе тільки в класичній картині світорозуміння з її орієнтацією на точні науки, які використовують логіко-математичні засоби доведення і спираються на вимірювання та експерименти. А в умовах встановлення нової системи методологічних установок та в процесі формування нетрадиційних світоглядних установок сучасної науки, початок якому поклала квантова механіка, по-новому розглядається і проблема істини, підкреслюється її "суб'єктивна суть" (що стає характерним не лише для філософії, але й для науки взагалі). Звертається увага на те, що "... відкрите визнання суб'єктивності – один із кращих шляхів до об'єктивної істини" [4: 4].

Розвиток науки в XX ст. призвів до того, що стали актуальними кантівські думки про залежність результатів пізнання від суб'єкту пізнання. Наслідком цього є осмислення антропного принципу в природознавстві. Сучасні природничі науки вже не можуть створювати свою картину світу, виключаючи з неї людину. Найбільш яскраво це проявилось в розвитку квантової механіки, де ми маємо справу не з жорстко зафіксованою схемою об'єктивної реальності, а з полем потенціальних можливостей. Акт спостереження не відображає, а, скоріше, формує картину світу, і реальність виявляється залежною від способу і засобів спостереження. Це підтверджує думку про те, що "гуманістичною" є не тільки філософська істина, а й наукова.

Класична наука виросла на розумінні істинності понять ньютонівського світогляду, який розглядав Всесвіт як функціонування простих частин, механізмів, які управляються всезагальними природними законами. Людина тут підкорена категоричній вимозі виконувати роль "об'єктивного" спостерігача. Відповідно, традиційна концепція істини, яку ще іноді називають об'єктивістською, сциєнтистською, онтологічною – виступає результатом існування декількох характерних тенденцій: об'єктивізму (об'єктивна реальність переважає над людськими проектами, цілями, можливостями); фізикалізму ("моделлю" для теорії пізнання виступають природничі науки, в яких людська суб'єктивність ігнорується заради досягнення точності спостереження).

Але ця концепція надзвичайно спрощує процес пізнання. Адже дослідник сам є продуктом певної суспільної ситуації, знаходиться в певній соціально-історичній реальності зі своїми світоглядно-ціннісними парадигмами, його спостереження за об'єктом опосередковане певними засобами спостереження (приладами), які взаємодіють з об'єктом. Якщо в класичній науці взаємодією між об'єктами та вимірювальними приладами можна знехтувати, то в некласичній науці ця взаємодія складає сутнісну основу явища. Засоби спостереження зумовлюють варіативність дослідження, а їх зміна веде до зміни об'єкта. Один із засновників квантової фізики В.Гейзенберг з цього приводу писав: "Унаслідок нових експериментальних відкриттів була підірвана віра в об'єктивний, незалежний від спостерігача перебіг подій, які є

внутрішньою суттю класичної фізики" [5: 6]. Отримані результати спостереження є відносним знанням, оскільки їхній зміст залежить від застосовуваних засобів.

Нове світорозуміння, руйнуючи механістичну картину світу, відкриває структуру Всесвіту як взаємопов'язаної цілісної системи, яка характеризується непередбачливістю, ймовірним характером розвитку, динамічним станом, далеким від рівноваги. Замість колишнього світу, який функціонує за заданими однолінійними траєкторіями простих механізмів, перед ними відкривається справді "живий світ" нестабільних динамічних систем, вирішальну роль в якому відіграють необоротність процесів у часі, не лінійність і ймовірний характер подій. Новий світогляд дозволяє людині, звільнившись від ролі "об'єктивного" спостерігача, відкрити для себе поняття "історія" і свою роль творця історії.

В XX ст. ми приходимо до висновку про те, що зовнішня реальність в певному відношенні є довільною, і її існування такою, як вона є, обґрунтовується наявністю в ній життя, а не навпаки. Непорушність віри в "об'єктивні закони" найбільш глибоко похитнулася в області основ математики. Виявилось, що математика, яка дає загальні форми опису фізичного світу, не має основ в собі самій. В будь-якій формальній системі є висловлювання, які не можна ні довести, ні заперечити в рамках даної системи, і необхідно вийти на новий рівень опису для їхнього обґрунтування (теорема Геделя).

В гуманітарних науках подібні висновки можна зробити завдяки розвитку лінгвістики і принципу довільності знаків, сформульованому Ф. де Соссюром. Зміст сучасної лінгвістики дає підстави стверджувати, що розчленування об'єктивної реальності саме так, а не по-іншому детерміновано структурою мови, а не самою реальністю. А розчленованість реальності до її опису в мові існує тільки умовно.

Звідси можна зробити важливий висновок про вплив людини на формування картини об'єктивного світу. Таких картин може бути як завгодно багато, вони є різними по суті, але не заперечують і не відкидають одна одну, а лише "доповнюють". Неможливо говорити про переваги однієї картини світу перед іншою шляхом верифікації. Їхня істинність проявляється не через верифікацію, а через діалог.

І справді, що істинніше: квантова механіка Шредінгера чи квантова механіка Гейзенберга? Обидві, виходячи із різних передумов, пропонують адекватний образ фізичної реальності, де світло – і частинка, і хвиля. Саме разом, доповнюючи одна одну, ці теорії утворюють систему знань. Нільс Бор звернув увагу на феномен "глибокої істини", заперечення якої, включене в певний контекст, також є істинним. Правда, наша буденна свідомість поки що важко погоджується з явищами такого роду.

Сучасний американський філософ Фейєрабенд говорить про те, що множинність теорій не повинна вважатися тимчасовою стадією пізнання, яка з часом зміниться однією істинною теорією. Плюралізм є іманентним станом будь-якого наукового знання, що претендує на об'єктивність. Отже, можна зробити висновок про певну спорідненість наукового та філософського трактування істини, про те, що гуманістичним є зміст не тільки філософської істини, але й наукової.

Таким чином, творці сучасної науки (П.Фейєрабенд з його "методологічним анархізмом", І.Пригожин з методологією синергетизму) значно посприяли утвердженню ідей про поліфонію навколишнього світу і діалогічність в його пізнанні. Народившись в лоні фізичної теорії, принцип доповнюваності (сформульований Н.Бором) набуває загальнофілософського змісту і знаходить свій прояв в гуманітарному світогляді.

При формуванні сучасних світоглядних орієнтирів надзвичайно важливо враховувати плюралістичну природу істини. Як свідчить історія, зло, незгоди, протидії між людьми часто породжуються нерозумінням діалогічної природи істини, впевненістю в абсолютній правильності своєї позиції, прагненням боротись за встановлення власної істини і побороення, "ліквідацію" чийось "неістинних", ворожих, тобто, просто несхожих, інакших поглядів. "Енергія зла береться з енергії істини, з впевненості у баченні істини" [6: 116].

Очевидно, варто згадати "принцип Томаса Манна", суть якого полягає в тому, що в суперечці не варто доводити, що противник не має рації, а потрібно виходити з того,

що ми обидва належимо до якогось третього світу істини, який нам однаково дорогий. Тобто, мова йде про неодноваріантність істини, і в зв'язку з цим виникає потреба в обов'язковому діалозі для вироблення рішень, для досягнення компромісу, консенсусу, згоди, оскільки при існуючому плюралізмі думок має бути певна узгодженість дій індивідів, щоб не ставити під загрозу саму можливість людського буття і співіснування.

Проблема неодноваріантності, поліфонічності, істини знаходить своє виявлення в певних переорієнтаціях в області етики – в обґрунтуванні етики нового типу – плюралістичної етики, або, як її ще називають, "етики коректності", основними вимірами якої є терпимість і визнання певної моральної автономії індивіда, надання для кожної людини права на власний, індивідуальний етичний шлях, на право бути щасливим за своїми власними критеріями. Так, в умовах існування тоталітарної держави людина як член суспільства могла жити тільки за чужими, нав'язаними зовні правилами та інструкціями, оскільки вважалось, що сам народ не повинен і не може вирішувати, в чому його щастя, заперечувалась можливість для звичайної людини здійснювати самостійний вибір у способі життя. Етика коректності відкидає спробу насильного удосконалення і ошасливлення людей, надаючи можливість кожній особистості самостійно вирішувати, що для неї морально, цінно і самостійно досягати вибраних ціннісних орієнтирів. Розуміння саме такого типу етичних відносин ми знаходимо у Канта: "Ніхто не може заставити мене бути щасливим так, як хоче він (так, як він уявляє собі благополуччя інших людей); кожен має право шукати своє щастя на тому шляху, який йому здається вірним, якщо тільки цим він не приносить шкоди свободі інших в прагненні до подібної цілі" [7: 79]. Тобто, мова йде про те, що особистість має право самостійно здійснювати вибір свого буття. Істинним в такому випадку, є такий вибір особистості, який не "перетинає" інші вибори, тобто між окремими виборами мусить бути не боротьба, а згода і гармонія – прагнення зрозуміти і справедливо оцінити навіть протилежні думки, дії, вчинки.

В сучасних умовах по-новому осмислюються також деякі проблеми права. Звертається увага на те, що в цивілізованому суспільстві правові норми повинні носити гуманістичний характер і опиратись на індивідуальну автономію особистості, а не зводиться лише до заборони і покарання. Ці норми не дозволяють здійснювати диктаторські замаху на влаштування особистістю свого буття, навіть мотивуючись ніби "справедливою" турботою зі сторони того, хто втручається (держава, керівник) в організацію життя суспільства.

Таким чином, плюралізм, неодноваріантність істини є її іманентним станом і в пізнавальному, і в екзистенціальному плані. Істина завжди була й залишається однією з найважливіших гуманістичних цінностей людини. Вона не є "байдужим відображенням" всього існуючого, вона є відображенням реального світу як "поля потреб та інтересів" людини. Будь-яка спроба відділити істину від суб'єктивно-практичного, гуманістичного контексту людської життєдіяльності (вже не йдеться про протиставлення її цьому контексту) неминуче обертається не просто трагедіями й катастрофами, а й знищенням самої істини.

Література

1. Аристотель Собрание сочинений в 4 томах. Т.1. – М., 1975. – С.141. 2. Гейзенберг В. Философские проблемы атомной физики. – М., 1953. – С.6. 3. Диоген Лаэртский О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М., 1979. – С.334. 4. Кант И. Собрание сочинений. Т.4. Ч.2. – С.79. 5. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. – М., 1991. – С.116. 6. Платон Собрание сочинений в 4 томах. Т.1. – М., 1990. – С.417. 7. Померанц Г. Открытость бездне. – М., 1990. – С.4.

Анотація

В статті здійснена спроба виявити особливості буття істини в системі сучасних світоглядних орієнтирів, звертається увага на гуманістичні виміри істини та її екзистенціальний зміст.